

Сільськогосподарське виробництво на Поділлі та Південно-Східній

Волині у добу непу: стан і перспективи вивчення

На основі аналізу історичних праць автор дає коротку характеристику історіографічного дослідження проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу непу.

Ключові слова: неп, сільськогосподарське виробництво, землезабезпеченість господарств,

Постановка проблеми у загальному вигляді. Потреба отримання достовірної інформації про аграрні відносини, сільськогосподарське виробництво у 20-ті роки визначає підвищену увагу до особливостей розвитку різних регіонів, зокрема Поділля та Південно-Східної Волині. Саме цим пояснюється актуальність, наукова новизна питання, адже сучасний стан історичної науки потребує комплексного дослідження та аналізу даної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Торкаючись історіографії проблеми зазначимо, що вона досить плідно розроблялася у 20-ті роки. Про це багато писали радянські працівники, економісти, спеціалісти сільського господарства. З утвердженням колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства вивчення даної проблеми було повністю згорнуто. Лише у сучасній українській історіографії у зв'язку з появою ґрунтовних наукових праць Калініченка В.В., Святця Ю.А., приділено увагу даній проблемі, але в межах тодішньої України. При цьому автори торкалися лише таких великих сільськогосподарських районів як Правобережжя, Полісся, Лівобережжя, Степ.

Формулювання цілей статті. Метою статті є вивчення та осмислення наукових напрацювань, визначення напрямків сільськогосподарського виробництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історію сільськогосподарського виробництва у добу нової економічної політики потрібно розділити на декілька етапів. Перший етап – 20-ті роки, коли його аналізували передусім партійні, радянські працівники, фахівці сільського господарства, економісти. Цим роботам притаманні власні спостереження авторів, нерідко суб'єктивний підбір об'єктивних фактів. Серед них варто назвати М.П. Макарова, визначав сільське господарство як «господарчу діяльність людини, спрямовану на створення потрібних їй предметів шляхом використання творчих ґрунтів, рослин та тварин» [1, 23]. За його словами «сільський господар поширює свою працю на всі сторони та частини природи. Він прагне привести природу, втілену у ґрунтах, рослинах, тваринах, світлі, темні тощо. К. Воробйов виділив ознаки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва у 20-ті роки. Зокрема, пропорції екстенсивних та інтенсивних культур, молочне тваринництво, свинарство, співвідношення пару, перелогів і посівів трав з площею оранки. Названі ознаки концентрують у собі спосіб організації сільськогосподарського виробництва [2, 47-76].

Проблема розвитку сільськогосподарського виробництва регіону, зокрема Поділля, отримала висвітлення і у тогочасній літературі. Аналіз розвитку сільського господарства Поділля здійснено у працях економіста І.Олійника [20].

Він звернув увагу на регіональні проблеми сільськогосподарського виробництва, зокрема забезпеченість роботою та тягловою силою, реманентом. Недоліки і вади селянського землекористування, невикористані можливості у рільництві, тваринництві, тощо. Питання стану селянської агротехніки досліджував відомий знавець сільського господарства регіону професор С. Городецький [21]. Він зокрема констатував деякі погіршення якісних показників сільськогосподарського виробництва на Поділлі у 20-ті роки, в порівнянні з дореволюційним періодом 1907-1913 рр.

Чималий вклад у вивчення сільського господарства, зокрема на прикладі Проскурівського округу, вніс Г.М. Бахметьев [23]. Він детально з'ясував способи обробітку землі її угноєння, структуру сільськогосподарських культур та їх

врожайність, тенденції інтенсифікації у тваринництві. Фактори впливу на товарність сільського господарства Проскурівського округу досліджував В. Маєр [24]. Він намагався визначити питому частку товарної продукції сільськогосподарського виробництва, з'ясувати участь різних прошарків селянства у ринкових відносинах, стан сільськогосподарського ринку. Але ці серйозні дослідження хронологічно не охоплювали весь період непу і до того ж були територіально обмежені однією територіальною округою.

Окремо слід виділити праці, які присвячені сільськогосподарському виробництву у колгоспах. Цією проблемою науковці зацікавились наприкінці 20-х років. У Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті було створено спеціальну кафедру колективізації сільського господарства. На основі неглибоких спостережень за першими результатами господарської діяльності колгоспів Кам'янецького округу з'явилася праця М.І. Величківського. У ній стверджувалося, що сільськогосподарське виробництво у колгоспах має абсолютні переваги над індивідуальним селянським господарством і в обробітку землі, тваринництві, врожайності сільськогосподарських культур, продуктивності тварин. Дана робота передусім переслідувала не наукові, а пропагандистські цілі прославлення переваг колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства.

Наступну групу праць про сільське господарство Поділля 20-х років складають дослідження окремих галузей аграрного сектору економіки: рослинництва, тваринництва, птахівництва, бджільництва тощо. Особливо тут слід виділити праці С.А. Плюйка присвячені розвитку вівчарства [26], стану великої рогатої худоби [27], птахівництва [28], бджолярства [29].

Отже, багатоукладність у сільському господарстві створила різноманітну методологічну базу для існування наукових напрямів, шкіл, концепцій.

Проблема вивчалася і на регіональному рівні. Зокрема у працях В.М. Голева [43], П.А. Хомича [44] присвячених колективізації сільського господарства на Поділлі стверджувалося, що індивідуальні селянські господарства як головні виробники сільськогосподарської продукції повністю вичерпали свої можливості.

Сільське господарство регіону деградувало у своєму розвитку і єдиним шляхом виходу із занепаду був перехід до колгоспно-радгоспної системи. Деякі аспекти сільськогосподарського виробництва вивчалися у контексті відбудови народного господарства Поділля. Йдеться передусім про роботи М.Ф. Александри [45], О.Г. Лойка [46]. В контексті колгоспного будівництва у роботах П.М. Денисовця [47], Ю.А. Степаненка [48]. Роль цукрових заводів у розширенні бурякосіяння на Поділлі досліджував А.М. Тростоган [49], а створення та діяльність меліоративних товариств у Тульчинському окрузі О.Г. Криворучко [50]. В цілому, в радянській історіографії не було висвітлено всебічно та об'єктивно сільськогосподарське виробництво в добу нової економічної політики.

Проблема сільськогосподарського виробництва у добу непу знайшла висвітлення у сучасній історіографії. Особливе місце в становленні сучасної концепції розвитку аграрного сектору економіки мають праці В.В. Калініченка [56], особливо його фундаментальна монографія присвячена індивідуальному селянському господарству [57]. Фактично цим самим було відкрито новий напрям в сучасній новітній аграрній історії. Зокрема, у монографії В.В. Калініченка ґрунтовно проаналізовано низку питань стосовно індивідуального селянського господарства в період 1921-1929 рр., з'ясовано вплив непівської моделі аграрних відносин на економіку села. Деякі аспекти сільськогосподарського виробництва розглянуто у працях Р.В. Костенка [63], Л. Скотнікової [64], І.В. Звіркового [65], К.В. Філіпова [66], Б.Г. Москальова [67], О.В. Бакуленко [68], А.Г. Морозова, В.В. Гоцуляка [69].

На регіональному рівні варто відзначити праці І.В. Рибачка [70], зокрема його монографічне дослідження присвячене індивідуальному селянському господарстві Поділля в добу непу [71]. В роботі проаналізовано становлення, розвиток, занепад індивідуального селянського господарства у період 1921-1929 рр. Розглянуто демографічна ситуація на селі, динаміку землекористування, забезпеченість селян робочою худобою, реманентом, будівлями. Як свідчать результати дослідження І.В. Рибачка за сутністю соціально-економічних показників селянські господарства Поділля мали пріорітетно споживчий трудовий

характер. У дослідженні зроблено висновок, що матеріально-технічна база сільського господарства Поділля залишалася вкрай недосконалою примітивною і потребувала поліпшення.

Окремі аспекти сільськогосподарського виробництва на Поділлі знайшли висвітлення у працях В.А. Яцюк [72], С.А. Дзюбака [73], В.О. Лойка [74], М.І. Каньоси [75] та ін. Праці вчених України сприяли розробці сучасної концепції сільськогосподарського виробництва у добу непу, переоцінці багатьох подій та явищ, а також наслідків на підставі не упорядженого аналізу.

Література

1. Макаров М.П. Организация сельского хозяйства. – М.: Экон. Жизнь, 1927. – 142 с.
2. Воробьев К.К. Методология сельскохозяйственного районирования // Вест. статистики. – М.; 1924. – Кн. XVIII. – № 7-9. – С. 47-76.
3. Чаянов А. Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий: Из работ научно-исследовательского института сельскохозяйственной экономики при с-х Академии им. К. Тимирязева. – 3-е изд. перероб. и доп. – М.: Новая деревня, 1928. – 92 с.
4. Кондратьев Н.Д. Перспективный план развития сельского и лесного хозяйства СССР: заключительное слово проф. Н.Д. Кондратьева На пленарном заседании Президиума Госплана СССР. – 1 августа 1925 г. // Пути сельского хозяйства. – М., 1926. – № 3. – С. 120-140. ; Його ж. К вопросу об особенностях условий развития сельского хозяйства и их значения // Известия ЦК КПСС . – 1989. – № 7. – С. 187-210.
5. Градов М. Обзор мероприятий по сельскому хозяйству в СССР в 1924 году // На аграрном фронте. – 1925. – № 1. – С. 158-164; Його ж. Итоги и перспективы тракторизации // На аграрном фронте. – 1925. – № 11-12. – С. 225-230.

6. Криуман Я. Об основах перспективного плана развития сельского и лесного хозяйства // На аграрном фронте. – 1925. – № 7-8. – С. 59-66.
7. Вишневыи Н. Сельское хозяйство СССР за десять лет революции // На аграрном фронте. – 1927. – № 11-12. – С. 126-140.
8. Либерман Н. Масной вывоз Украины // Хозяйство Украины. – 1926. – № 2-3. – С. 165-169.
10. Гуревич М.Б. Состояние сельского хозяйства Украины в 1922-1923 сельскохозяйственного году. – Х.: изд-во ЦСУ УССР, 1924. – 26 с; Його ж Голод и сельское хозяйство Украины очерк. – Х., 1923. – 48 с.
11. Заець Д. Джерела і розміри фінансування сільського господарства України 1924-1928 рр. // Шляхи соц. Реконструкції сільського господарства. – 1930. – № 3. – С. 99-115.
12. Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства // На аграрном фронте. – 1925. – № 3. – С. 130-142.
13. Гуревич М.Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины: Очерк I. – Х., 1925. – 57 с.
14. Макаров Н.П. Проблемы капитала и капиталовложения в крестьянском хозяйстве // Пути сельского хозяйства. – М. – 1926. – № 2 /8/ февр. – С. 128-139.
15. Ливитин И. Обзор деятельности с-х кредита к десятилетию октября // На аграрном фронте. – 1927. – № 11-12. – С. 141-156.
16. Тарантьи Я.Ф. Мелкое, крупное крестьянское хозяйство с-х. труд. артелии. – Х.: изд-во. Отд. НКЗ УССР, 1923. – 30 с.
17. Голевиус Ф. Агрокультурная роль совхозов // На аграрном фронте. – 1927. – № 11-12. – С. 93-111.

18. Крутошинський С.С. Роль колхозов в современных условиях развития деревни // Коллективист. – 1925. – № 1. – С. 7-10.
19. Лозовий А. Коллективные хозяйства на Украине // На аграрном фронте. – 1926. – № 2. – С. 83-94.
20. Олійник І.С. Організаційні проблеми селянського господарства Правобережної України // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янці на Поділлі, 1924. – Т. 1. – С. 9-18.; Його ж Економіка сільськогосподарства Поділля // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – КН. 2. – Кам'янці на Поділлі: Друкарня ім. Леніна, 1926. – С. 3-18.; його ж . Проблема селянських сівозмін на Поділлі // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янць-Подільський, 1927. – КН 4. – С. 28-36.
21. Городецький С. До економічної оцінки після революційного стану селянської агротехніки на Поділлі // Записки Київського сільськогосподарського ін-ту, 1925. – Т. 1. – С. 18-28.
22. Підкуймуха Ю.П. Сільське господарство Кам'янецьчини за перше десятиліття революції та заходи щодо його розвитку . – Кам'янць-Подільський: видання газети «Червоний кордон», 1927. – 114 с.
23. Бахметьев І.М. Зміни головних елементів у сільськогосподарства в 1926 р. // Статистичний бюлетень. – Проскурів: Окружне статистичне бюро, – Ч. 1. – січень-грудень 1926р. – С. 18-58.; Його ж Главные элементы сельского хозяйства Проскуровского округа // Статистический бюллетень. – Проскурів: окружне статистичне бюро. – Ч. 1. – жовтень-грудень 1925. – С. 13-54.
24. Маер В. Изменение основных элементов сельского хозяйства Проскуровщины в 1927 году // Экономика и статистика Проскуровщины. – Ежемесячное издание Проскуровского окрплана и окрстатбюро. – Проскуров, 1927. – № 1. – С. 71-89.

25. Величківський М.І. Колгоспи Кам'яниччини // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 1928. – Т. 5. – С. 171-192.
26. Плюйко С.А. Матеріали до характеристики вівчарства до характеристики вівчарства на Поділлі // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі. – Т. 5. – С. 112-132.; його ж Велика рогата худоба Кам'яниччини. Матеріали по обслідуванню великої рогатої худоби в 1924-1926 рр. // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі, 1928. – Т.5. – С. 24-32.
27. Дудолькевич Б.К. Статистична характеристика сучасного птахівництва України і Поділля // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі, 1928. – Т. 5. – С. 85-98.
28. Бахметьев Г.М. Стан будівництва у Проскурівській окрузі. // Статистичний бюлетень. – Проскурів: окружне статистичне бюро ЦСУ, 1926. – Ч. 11. – С.12.
29. Історія всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) Короткий курс. – К., 1938.
30. Тропезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. – М.: Мысль, 1974. – Т.2. – С.51.
31. Лященко И.Г. История народного хозяйства СССР. – М., 1956. – Т.3.
32. Нариси розвитку народного господарства Української РСР. – К., 1949.
33. Развитие аграрной экономики Украинской ССР / И.И. Лукинов А.А. Старожук, А.В. Крисольний и др. – К.: Урожай, 1987 – 414 с.
34. Кульчицький С.В. Соціально-економічний розвиток господарств на передодні масової колективізації // Іст. дослідження. Вітчизняна історія. – 1982. – Вип. 8. – С. 43-55.

35. Бутенко В.І. Колгоспне будівництво на Україні (1917-1927 рр.) // Укр. іст. журн. – 1921. – № 4. – С. 133-136., його ж Деякі риси господарського розвитку колгоспів України в 1928-1929 рр. // Питання історії народів СРСР . – 1967. – Вип. 4. – С. 86-93.
36. Денисовець П.П. Колгоспне будівництво на Україні в 1921-1925 рр. – Х.: Вид-во Харк. ун-та, 1969. – 154 с.
37. Чмига А.Ф. Колхозное движение на Украине (1917-1929 гг.): Очерки истории. – М.: изд-во Москов. ун-та, 1974. – 320 с.
38. Бакуменко П.І. Українська РСР в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр). – К., Вид-во КДУ, 1960. – 106 с.
39. Хорошун Б.І. Діяльність партійних організацій України по залученню старих спеціалістів до відбудови сільського господарства (1921-1925 рр.) // Вісн. Київ. ун-ту., Сер. Історія КПРС. – 1976. – № 9. – С. 64-72.
40. Мигаль Б.К. Первые итоги мелиорации крестьянской земли на Украине(1917-1929 гг.) // Вопросы истории СССР. – 1987. – Вып. 32. – С.60-68.
41. Євсеев Є.Т. Економічні заходи компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1925-1929 рр.) // Укр. істор. журн. – 1980. – № 1. – С. 92-97.
42. Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923-1928 рр.) // Укр. іст. журн. – 1989. – № 8. – С. 78-87.
43. Денисовець П.М., Єрмак О.П. Податкова політика Радянської держави щодо селянства України в 1921-1929 рр.// Укр. іст. журн. – 1932. – № 6. – С. 88-97.
43. Голев В.М. Масовий колгоспний рух в районах Поділля (1929-1931 рр.) // Наук. Запис. Кам'янець-Подільський пед. ін-т. – 1956. – Т.4. – Вип. 1-7. – С.95-124.

44. Хомич П.А. Коммунистическая партия Украины в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства 1927-1934 гг.(на материалах Винницкого, Каменецкого и Тульчинского округов) : Автореф. дис..... канд. Ист. наук. – К.,1955.
45. Александра М.Ф. Відбудова сільського господарства Поділля (1921-1925 рр.) // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С.112-114.
46. О.Г. Лойко. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр). Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець – Подільський, 1980. – С. 50-52.
47. П.М. Денисовець. Колгоспне будівництво на Вінниччині в 1921-1925 рр. // Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнав. конф. Вінниця 1985. – С. 7-8
48. Степаненко Ю.А. Колгоспне будівництво на Вінниччині в роки відбудовного періоду (1921-1925 рр) // Наук. зап./ Вінницький пед. ін-т. – 1957. – Т.7. – С. 45-60.
49. Тростоган А.М. Шефська робота цукровиків над селом на Поділлі в 1923-1927 рр. // Тези доповідей Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1989. – С. 72.
- 50.Криворучко О.Г. Створення і діяльність меліоративних товариств на Тульчинщині в 1924-1928 рр. // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1990. – С. 80-81.
- 51.Нариси історії Вінницької обласної партійної організації . – Одеса: Маяк,1982. – 386 с.
52. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації . –Львів: Каменяр,1982. – 289 с.
53. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К.: Укр. рад. енциклопедія, 1971. – 728 с.

54. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К.: Укр. рад. енциклопедія, 1971. – 706 с.

55 Там само . – С. 43.

56. Калиниченко В.В. Результаты перераспределения земельного фонда УССР (1917-1929) // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1990. – Вып. 35. – С.19-25.; Його ж Крестьянское хозяйство Украины на конуне перехода советской страны к нэпу // Вест. Харк. Ун-та, 1986. – № 296. – С. 26-34.; його ж Селянське господарство України в доколгоспний період. – Харків: Основа, 1991. – 131 с.

57. Калиниченко В.В Селянське господарство Уураїни в період непу – Харків: Основа, 1997. – 400 с.

58. Святець Ю.А. Аграрна типологія округів України за даними весняного вибіркового перепису 1926 р. // Вісн. Дніпропетр. Ун-ту. Сер.: Історія та археологія. – 2003. – Вип. 11. – С. 191-212.; Його ж Аграрна типологія округів України за даними весняного вибіркового перепису селянських господарств 1922 р. // Питання аграрної історії України та Росії (XVIII-XX ст.) // Матеріали 3-х наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 1999. – С.160-170.; Його ж Аграрна типологія України на початку непу (за даними весняного вибіркового перепису селянських господарств 1923 р.) // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер.: Історія та археологія. – 1999. – Вип. 5. – С. 76-95.; його ж. Малопосівні господарства: незаможні чи неоптимальні ? (системно-структурний аналіз соціально-економічних процесів в українському селі на початку непу) // Історичні та джерелознавчі проблеми історії України: образи науки: міжвуз. зб. наук.праць. – Дніпропетровськ, 2000. – С.219-239.; його ж Регіональні особливості організації селянського господарства України на весні 1926 р. // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 265-270.

59. Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного ун-ту, 2007.

60. Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. Аграрна історія України. Навчальний посібник. – К.: В. Ц. «Просвіта», 2007. – С.201-202.
61. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський: «Абетка-нова», 2004. – С.54.
62. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т.2. – К.: Наукова думка, 2006. – С.44.
63. Костенко Р.В. Основні тенденції розвитку сільського господарства України у 20-ті на початку 30-х років // Український селянин. Збірник наукових праць. – Черкаси: 2001. – Вип. 3.– С. 227-228.
64. Скотнікова Л. Сільськогосподарська кооперація і нова економічна політика // Укр. історичний збірник. – К., 1999. – С.133-144.; Її ж Державна аграрна політика в перший період непу // Українське село у 20-90 роках ХХ ст. – Збірник наук. праць. – К.,1999. – С. 3-32.; Її ж Аграрні відносини в українському селі у 1920-х роках // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К., 2000. – С.16-30.
65. Звірко І.В. Напрямки державного регулювання селянського господарства в період непу на Україні // Український селянин . – 2001. – Вип. 3. – С. 247-250.
66. Філіпова К.В. Досвід сільськогосподарської кооперації в ринковій трансформації аграрного сектора економіки в 20-ті роки ХХ ст. // Український селянин. Збірник наукових праць. – Черкаси: 2001. – Вип. 3.– С. 244-247.
67. Москальов Б.Г. Курс на будівництво зернофабрик прискорення формування більшовицької моделі технічної модернізації аграрного сектора наприкінці 1920-х років // Український селянин . – 2002. – Вип. 6. – С. 116-120.

68. Бакуленко О. Здійснення нової економічної політики в сільському господарстві України 1921-1928 рр.// Економіка України . – 1992. – № 3. – С.63-69.
69. Морозов А.Г. Гоцуляк В.В. Сільськогосподарська контракція в добу непу // Український селянин. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2006. – № 10.– С. 321-322.
70. Рибак І.В., Яцюк В.А. Одноосібні селянські господарства Поділля: класифікація, структура. Соціально-економічна характеристика (1923-1928 рр.) // Фермерські господарства Поділля: Історична ретроспектива і сучасність. Кам'янець-Подільський, 2003. – С.78-83.; Їх Робоча худоба, будівлі у селянському індивідуальному господарстві Поділля у 20-х рр. ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Опіум, 2004. – Т. 12. – С. 361-368.; Їх Індивідуальне господарство Поділля в добу непу: історико-економічне дослідження //студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський. – Опіум, 2005. – Т.1 – С. 380-408.
71. Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – 244 с.
72. Яцюк В.А. Сільськогосподарський реманент та машини в селянському господарстві Поділля в період непу. // Український селянин. Збірник наукових праць. Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 131-134.; Її ж Проблема аграрного перенаселення на Поділлі в середині 20-х років ХХ ст. в оцінці органів статистики // Наук. праці Вінницького держав. пед. університету ім. М. Коцюбинського. – Вип.6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2003 – С. 165-168.
73. Дзюбак С.А. Сільськогосподарська і прмислова кооперація на Поділлі в 20-ті роки ХХ ст. // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2001. – № 1.–С. 41-43.

74. Лойко О. Розвиток сільського господарства і становища селянства на Поділлі у відбудовний період (1921-1925 рр.) // наукові праці Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія. – Вінниця, 1999. – Вип. 1. – С. 85-88.

75. А.М. Каньоса До питання про відбудову народного господарства Поділля. // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 312-315.